

АКСІОЛОГІЧНО-ОРІЄНТОВАНІ СТРАТЕГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ БЕЗРОБІТНИМ В КРИЗІВІЙ ЖИТТЄВІЙ СИТУАЦІЇ

У статті розкриті психологічні особливості переживання безробітними ситуації втрати роботи як життєвої та професійної кризи. На прикладі з практики, розглянуто зміст аксіологічно-орієнтованих стратегій психологічної допомоги безробітним.

Psychological characteristics of the unemployed experience a situation of job loss as a professional and life crises are disclosed in the article. Axiologically-oriented strategies of psychological help to the unemployed is considered as the case of psychological practice.

Проблема конкурентоспроможності серед працюючого населення в нашій країні набуває більшої актуальності по мірі того, як формується ринкова економіка. Ринок праці в Україні стає значно динамічним, диференційованим та вимогливим до претендента на робоче місце. Однією з ознак розвитку ринкових стосунків в сфері праці є таке явище, як безробіття. Втрата соціального попиту на певні спеціальності, перевиробництво фахових кадрів в одних сферах та, одночасно, гострий дефіцит спеціалістів в інших, зростання рівня вимог до компетентності фахівців та ін. – все це ознаки тенденцій на вітчизняному ринку праці. Відповідно, ті хто втратили роботу, постають перед необхідністю підвищувати власну кваліфікацію чи змінювати її, оволодівати додатковими знаннями та навичками, змінювати професійну діяльність і спрямованість. Зміна професії (вимушена чи добровільна), перенавчання з метою працевлаштування часто стають основними етапами процесу професійної переорієнтації та повторного самовизначення людини в дорослому віці.

Сучасні соціально-психологічні науки розглядають безробіття як закономірне явище розвитку суспільства в ринкових умовах. Однак, безробіття для кожної людини, яка не має роботи, але прагне працювати, така закономірна варіанта професійного розвитку в сучасних економічних умовах сприймається як сильний стрес, переживається як криза професійного шляху. На психологічному рівні, відбувається кризове переривання процесу професійного розвитку, настає певна соціальна дезадаптація, фрустрація прагнень і потреб особистості. Безумовно, людина в такій професійно-кризовій ситуації потребує підтримки в соціумі – інформаційної, психологічної, матеріальної та ін. Однак, результативність такої допомоги особистості в цій життєво-проблемній ситуації суттєво залежить від того, наскільки її форми та засоби ґрунтуються на загальних психологічних закономірностях та механізмах подолання професійно-кризових ситуацій особистістю в дорослому віці та враховують індивідуальну неповторність конкретного безробітного та своєрідність його життєвої ситуації. Саме цій проблемі присвячені наші науково-практичні розробки, які викладено далі.

Соціальне благополуччя особистості визначається існуванням у суспільстві позитивного настрою, соціального оптимізму. За справедливим твердженням О. П. Смирнової [9], сьогодні, на жаль, індикаторами соціального самопочуття нашого суспільства є: відсутність соціального оптимізму; психологічна нестабільність; невпевненість у завтрашньому дні; зневіра у власних можливостях і власних силах; відсутність чітких особистісних цілей; моральна вразливість; низький рівень довіри – народу до влади, громадян до будь-яких соціально-економічних новацій. І хоча в психології бракує наукового інструментарію для виміру соціального самопочуття, в різних соціологічних опитуваннях та спостереженнях зафіксовані названі вище тенденції.

Оскільки людина є істотою соціальною, суспільство, в якому вона живе і працює, певною мірою визначає і її

особисте самопочуття. Його показниками стали: підвищена емоційна напруга; незадоволеність якістю та рівнем життям; невпевненість в собі; невизначеність життєвих перспектив, а інколи, навіть втрата сенсу професійного розвитку та життя в цілому. Для психологічного осмислення такого явища останнім часом науковці ввели новий термін – "індивідуальна криза зайнятості" [9]. Під нею розуміється порушення або зміна особистісно-значущих зв'язків з інститутом трудової зайнятості. Саме індивідуальна криза зайнятості психологізує всю систему суспільних відносин і визначає соціальне та особистісне самопочуття. Часто особистість залишається наодинці з собою у кризових переживаннях. Їй потрібно по-новому адаптуватись до життєвих змін, самостійно шукати нові джерела доходів. Перед людиною постає необхідність самовизначення в цій складній мінливій ситуації життя і їй відкривається свобода вибору як діяти далі.

Треба відзначити, що проблема безробіття і його наслідків давно й успішно вивчається в зарубіжній психології. У вітчизняній психології ця проблема активно вивчалася в 1920-ті рр. психотехніками. Потім була тривала перерва в зв'язку з відсутністю самого явища безробіття. Відновилися дослідження в цій сфері на початку 1990-х рр.

Серед публікацій вітчизняних психологів з цієї проблеми відомі роботи О. В. Киричука, Н. М. Пилипенко, О. В. Корчової, В. Ф. Колесникової, Н. І. Литвинової, Є. В. Логвиненко, Ю. М. Маршавіна, К. Л. Мілютіної, В. В. Синявського, О. П. Смирнової, Є. В. Єгорової, І. І. Шелест та ін. Різні психологічні аспекти вивчення проблеми безробіття представлені у роботах І. В. Агарова, Л. І. Анцифорової, Н. В. Куліш, К. Леани, У. Лер, А. К. Осницького, А. В. Панченко, Л. Пельцмана, Ю. П. Поваренкова, Т. С. Чуйкової, Х. Томе та ін.

Для безробітного, положення якого можна охарактеризувати як ускладнене, характерні постійні фрустрації. Стани фрустрації приводять до напруженості, внаслідок чого безробітний може демонструвати форми захисної поведінки, елементами якої можуть бути: агресія; репресія – пригнічення бажань та витіснення їх у підсвідомість; есканізм – уникання травмуючої ситуації; регресія – примітивізація поведінки; раціоналізація – спроба виправдати свою поведінку інтелектуальними засобами; сублимація – переключення активності з первинної проблеми, у вирішенні якої йому не поталанило, на діяльність іншого роду, де досягається успіх, нехай навіть і уявний; проекція – перенесення неусвідомлених мотивів поведінки на пояснення поведінки другого; уникання – схильність особистості до самоізоляції, її відмежування від спілкування та активної діяльності.

Дані досліджень з психології, фізіології праці, медицини свідчать, що безробіття (ситуація втрати роботи, втрати постійного заробітку та зниження соціальних гарантій) переживається людиною як ситуація максимально критична і така, що часто призводить до серйозних негативних наслідків як в його психофізіології, так і в організації соціального життя.

Таким чином, втрата роботи викликає складний стресовий стан, який супроводжується негативними психологічними проявами, впливає на загальний рівень активності, фізичне та психічне здоров'я. Все це разом обмежує особистість в звичній їй соціально-рольовій самореалізації, призводить до дезадаптації, дистресу. Розвиток стресу, пов'язаного з безробіттям, має певні фази:

1. Стан невизначеності та шоку, пов'язаний з важкими суб'єктивними переживаннями страху та негативними емоціями.

2. Стан полегшення та конструктивного пристосування до ситуації, який триває 3-4 міс. після втрати роботи та супроводжується хорошим настроєм, активністю та задоволенням життям.

3. Погіршення стану безробітного, яке настає після 6 місяців втрати роботи та пов'язується з деструктивними змінами у психіці, здоров'ї, фінансовому та соціальному положенні безробітного.

4. Фаза безпорадності та примирення з ситуацією, яка виникає під час тривалого безробіття та супроводжується бездіяльністю та апатією.

Переживання людиною ситуації бездіяльності, відсутності роботи трансформується в синдром "неврозу безробіття". Незалежно від причин безробіття, людина переживає пустоту свого психологічного часу як внутрішню пустоту. Безробітний вважає себе нікому непотрібним, а своє життя – позбавленим сенсу.

Психологічні проблеми безробіття впливають і на механізми психічної регуляції людини та викликають певні форми психологічної деформації. В залежності від індивідуально-психологічних особливостей людини ці види деформацій (акцентуації характеру, зміни емоційної сфери, сфери потреб та вольової сфери) можуть проявлятися по-різному. Такі індивідуальні прояви завжди потребують індивідуально-психологічного вивчення.

Проте існують достатньо стійкі та узагальнені характеристики, що притаманні більшості людей, які опинилися у ситуації безробіття. Їх вивченню присвячені роботи Л. І. Анциферової, І. В. Агарова, К. Леани, У. Лер, А. К. Осницького, Ю. П. Поваренкова, В. П. Хомутова, Т. С. Чуйкової, Х. Томе та ін.

Л. І. Анциферова [2] наводить дані, отримані Х. Томе і У. Лер, які виділили чотири узагальнених типи особистостей, що демонструють різні форми поведінки у важких життєвих ситуаціях.

За результатами дослідження К. Леани і Д. Фельдмана, виявлено вплив локусу контролю і самооцінки на особливості стратегій виходу особистості з кризової ситуації, пов'язаної з втратою роботи.

На думку А. К. Осницького і Т. С. Чуйкової [5], механізми подолання важкої ситуації визначаються багато в чому особистісним досвідом подолання життєвих труднощів при рішенні різноманітних задач. Для того, щоб описати індивідуальні стратегії подолання ситуації втрати роботи, дати їм пояснення, вони звертаються до аналізу досвіду суб'єктної активності людини, аналізу її особистісної і діяльнісної усвідомленої саморегуляції. В міру накопичення досвіду регуляції діяльності в людини формується особлива властивість – суб'єктність як специфічна організація психічного. Суб'єктність сприяє активній свідомій і цілеспрямованій реалізації накопиченого досвіду при вирішенні задач життєдіяльності. Індивідуальні особливості досвіду суб'єктної активності і її складових, міра їх узгодженості, сформовані в цьому досвіді регуляторні вміння, на думку авторів, і стають головними детермінантами успішності подолання життєвих труднощів, у тому числі пов'язаних із втратою роботи. Відповідно до цієї заявленої позиції авторами було організовано емпіричне дослідження особливос-

тей подолання людьми ситуації втрати роботи. У результаті було виявлено три групи безробітних з різними стратегіями рішення проблеми професійного самовизначення. Автори визначили провідні стратегії вирішення ситуації, пов'язаної з втратою роботи. Ці стратегії розрізняються модусом активності. Безробітні, що використовують стратегію активного пошуку, не обмежуються орієнтацією на одну професію, враховують можливість переорієнтації в професії, використовують різноманітні напрямки пошуку роботи є більш успішними. Ці люди вірять у те, що їм вдасться знайти роботу. За результатами дослідження найбільш істотний внесок у детермінацію такої стратегії вносять ціннісний і рефлексивний компоненти суб'єктного досвіду.

Компенсаторна стратегія є менш активною в пошуках можливостей професійної реалізації, але активною щодо інших аспектів особистісного самовизначення. Безробітні не займалися активним пошуком роботи, переключавши свою активність в інші сфери, пов'язані з родиною, вихованням дітей, навчанням, творчим дозвіллям. У їхньому досвіді суб'єктної активності найбільш представлені ціннісний і операціональний компоненти. Безробітні цієї групи активно задіють навички саморегуляції діяльності у своїй активності. На жаль, ця активність не орієнтована на пошук роботи, але дозволяє їм зберігати емоційну стабільність і вирішувати задачі життєдіяльності.

Найменш ефективною в пошуку роботи й особистісної самореалізації людини, виявилася пасивна стратегія. Безробітні не починали зусиль по зміні ситуації, яку вони важко переживали. Їм властиві песимізм в оцінці перспектив свого працевлаштування, знижений настрій. У їх досвіді суб'єктної активності слабо виражена представленість усіх її компонентів, проте більш інших виражений рефлексивний компонент.

Важливим для нас висновком з досліджень А. К. Осницького і Т. С. Чуйкової [5] є зафіксовані особливості вирішення ситуації втрати роботи, які пов'язані з індивідуальними характеристиками людини, обумовленими значною мірою накопиченим досвідом суб'єктної активності: досвідом усвідомленої саморегуляції власної поведінки, досвідом прийняття самостійних рішень і дій. Індивідуальні особливості безробітних у подоланні важкої ситуації, обумовлені розходженнями в сформованості окремих компонентів досвіду суб'єктної активності, визначають динаміку і зміст пошукової активності. Чим вище показники сформованості ціннісного, рефлексивного, операціонального і комунікативного компонентів досвіду суб'єктної активності, тим ефективніше пошук.

На основі аналізу ряду робіт зарубіжних і вітчизняних авторів, ми дійшли висновку, що переживання ситуації втрати роботи багато в чому визначається індивідуальними особливостями суб'єкта праці, зокрема його ціннісним потенціалом. Відзначається також, що характер переживання важкої ситуації багато в чому обумовлене ще й іншими втратами, до яких призводить втрата роботи: статусу, звичного кола спілкування, матеріального статку тощо. Важливо знати які труднощі і проблеми супроводжують втрату роботи, оскільки вони можуть підсилювати вагу і гостроту переживання цієї ситуації. Очевидний висновок: чим більше компонентів життєвої ситуації піддаються загрозі, чим більш особистісно значущими вони є для конкретної людини, тим більш важкою буде сприйматися ситуація втрати роботи.

Таким чином, переживання втрати роботи детерміноване порушеннями в структурі особистісних цінностей, смислів, змінами звичного способу життя людини, яка втратила роботу. Відбувається зміна ролей, які людині доводилося грати раніше, змінюється коло осіб, включе-

них у взаємодію з ним, спектр та зміст розв'язуваних проблем і т. д. У результаті починається внутрішня робота з переробки системи цінностей, пошуку сенсу того, що відбувається, тобто пошук нових настанов стосовно життя. Результати цих перебудов і змін виявляються в поведінці людини, її діях та вчинках. Вивчення реальних стратегій поведінки людини в ситуації втрати роботи є основною задачею нашого дослідження.

Ми поділяємо такий погляд вчених на таке розуміння психологічного підґрунтя проблеми безробіття, де в якості детермінант подолання професійно-кризової ситуації виділено ціннісні, рефлексивні складові та характер суб'єктної активності особистості. Тільки розуміючи значущість певних діяльностей, об'єктів, осіб для конкретної особистості та те, в який спосіб вона їх втілює в житті, ми можемо адекватно вирішити проблему змісту, форм та засобів психологічної допомоги в ситуації кризи безробіття.

Для подальшого розгляду проблеми виникає потреба ввести в теоретичний апарат дослідження поняття аксіологічних стратегій психологічної допомоги безробітним. Загалом саме поняття "стратегія" є мало визначеним навіть у загальнонавчальному сенсі, не говорячи вже про психологічну науку. Між тим в психології його досить часто вживають. Нами поняття *стратегія психологічної допомоги безробітному* використовується в сенсі комплексу спеціально відібраних і організованих дій, спрямованих на емоційну підтримку особистості в професійно-кризовій ситуації, допомогу в усвідомленні та подоланні тих внутрішніх суперечностей, що блокують адекватну саморегуляцію та допомогу в актуалізації особистісного ресурсу для вирішення цих завдань.

Під *аксіологічною орієнтацією психологічних стратегій* допомоги безробітним ми розуміємо спрямованість психологічних засобів на дослідження, актуалізацію, усвідомлення та упорядкування ціннісно-сміслових складових самосвідомості та професійної свідомості особистості. Така спрямованість психологічної роботи з безробітними, обумовлена визнанням детермінуючих позицій ціннісно-сміслових структур самосвідомості особистості у процесах її саморегуляції.

Однією з форм психологічної підтримки та допомоги дорослим, які переживають кризу безробіття є індивідуальне професійно-кризове консультування. Воно передбачає особистісно-орієнтоване спілкування психолога з безробітним, під час якого здійснюється загальне орієнтування в його особистісних особливостях та його проблемі, встановлюється і підтримується партнерський стиль спілкування психолога із безробітним, надається психологічна допомога у відповідності з потребами та проблемами безробітного. Серед проблем, що є найбільш актуальними для безробітних, можна зазначити такі як: психологічні аспекти пошуку роботи, стресові стани, що пов'язані з безробіттям – зневіреність у власних можливостях та невдоволеність собою, що є результатом втрати попередньої та неможливості отримання нової роботи, інше. Як правило, для відвідувачів психолога-консультанта характерні: відчуття надмірної тривожності, психічної напруженості, відчуття втоми, зневіра у власних здібностях і можливостях, невдоволеність собою.

Наше звернення до аксіологічно-орієнтованих стратегій в психологічному консультуванні обумовлено тим, що ті завдання, які постають перед особистістю в кризовій ситуації втрати роботи часто не можуть бути вирішені тому, що в їх основі лежать глибокі психологічні проблеми особистості. Вони, як верхівка айсберга, виявляються то в труднощах професійного спілкування, то у частій зміні робочих місць, то в труднощах вибору роботи, то в проблемах професійної переорієнтації, інше.

Для наочності розгляду змісту та використання аксіологічно-орієнтованих стратегій у допомозі безробітним, наведемо один з прикладів такої роботи психолога з клієнтом, в якого є труднощі з працевлаштуванням.

Клієнт Людмила К., 38 років, безробітна, соціальний педагог за освітою. Клієнтка заміжня, має двох дітей шкільного віку, її чоловік працює. Вперше звернулася до психолога за консультацією.

Свій первинний запит клієнтка сформулювала наступним чином: "Хочу зрозуміти, чому мене в усіх колективах, де я працюю, намагаються мене "використовувати"?" В розмові про ситуацію звільнення з останнього місця її роботи, стає зрозумілим як виглядає внутрішній наратив клієнта. Жінка вважає, що вона сумлінно працювала, постійно виявляла ініціативу, творчий підхід до вирішення поставлених завдань, проте, з часом, керівництво поступово розширило межі її повноважень та обов'язків, при цьому не оплачуючи цю додаткову роботу. У клієнтки накопичилося почуття несправедливості, вона здійснила спробу прояснення ситуації (часто це виглядає як конфліктне з'ясування стосунків – за зізнанням самої клієнтки), у ділових стосунках виникло постійне напруження і вона "добровільно-примусово" звільнилась з роботи.

Жінка скаржиться, що важко переживає втрату саме цього робочого місця, тому що у роботі в проектах соціального спрямування вбачає свою професійну перспективу, їй здається, що саме це в неї найкраще виходить, приносить справжнє задоволення. Виправдовується (очевидно, переживаючи внутрішньо почуття провини) за конфлікт на роботі, посилаючись на те, що потребує грошей, що вони їй потрібні (з чоловіком у сім'ї вони мають окремих бюджет).

В подальшій розмові з клієнткою з'ясується, що таким чином схожим чином вона часто втрачає роботу. Найдовший термін, який вона працювала на одному робочому місці – 3,5 р. Має для цього значну кількість раціональних пояснень, посилаючись на психологічну літературу (вона творча людина і їй потрібна новизна в роботі; щоб не переживати професійне вигорання їй треба частіше змінювати роботу; вона шукає своє професійне призначення тощо).

Клієнтці пропонується повернутись до моменту прийняття рішення про початок цієї роботи та назвати ті мотиви, якими вона керувалась у виборі. Виявилось, що первинно рішення працювати в соціальних проектах було прийнято із міркувань, що це цікава, творча та перспективна робота, яка відповідає здібностям та прагненням жінки (не до кінця усвідомлюючи при цьому, що творча робота часто є мало регламентованою у часі та функціях). Зарплатня, про яку вона домовлялася з роботодавцем, її не влаштовувала, однак клієнтка (внутрішньо, без діалогу з роботодавцем) вирішила, що з часом її підвищення можливе (знову ж, в уяві, вирішивши, що шанси підвищення зарплатні високі). Коли реальність не співпала з очікуваннями, внутрішній ціннісно-смісловий конфлікт набув загострення і відобразився у конфліктах в ділових контактах. Брак своєчасної рефлексивної саморегуляції призвів з одного боку, до втрати роботи, з іншого – до почуття провини, а повторюваність ситуації до відчуття безнадійності, тупика в професійному розвитку.

Подальша консультативна робота з цією клієнткою була спрямована на: прояснення її системи життєвих та професійних цінностей; їх підпорядкування (реального та бажаного); усвідомлення змісту внутрішнього ціннісно-сміслового конфлікту та того, як він відображається у поведінці та професійному спілкуванні; свідомому виборі між значущими цінностями та їх ієрархізація;

усвідомлення та переживання клієнкою власних можливостей та обмежень; обговорення можливих стратегій та варіантів подальшої професійної самореалізації.

Як свідчить цей випадок, втрачаючи роботу, особистість може знаходити в собі ресурс та обирати нове місце роботи, однак не вирішивши глибинних суперечностей самосвідомості, вона знову опиняється в ситуації безробіття. Не усвідомлюючи власних внутрішніх перешкод, особистість стикається з новою професійною кризою, з кожним разом переживаючи все гостріше цей стрес. Таке "ходіння по колу" виснажує фізичні, емоційні, наявні регулятивні ресурси особистості, породжує страх, тривогу, відчуття безнадійності, безперспективності, провини тощо. Як результат – місце адекватних до проблеми регулятивних механізмів займають механізми психологічного захисту. В описаному випадку це проекція (я права, вони не праві); агресія (висока конфліктність у ділових контактах) та самоагресія (самознищення), уникання (звільнення з роботи без рефлексії причин труднощів реалізації в професії) та ін.

Аксіологічна стратегія психологічної допомоги в розглянутому випадку базується на актуалізації та рефлексивному усвідомленні клієнкою внутрішнього ціннісно-смыслового конфлікту, що лежить в основі її професійно-кризової ситуації. Жінка визнала, що матеріальні цінності (рівень зарплатні) для неї є не менш значущими, ніж творча самореалізація в професії. Кожного разу, обираючи роботу, вона має свідомо обирати між цих цінностей, приймаючи відповідальність за свій вибір. Прийняти відповідальність за свій вибір – означає визнати та бути внутрішньо готовим до того, що кожен вибір дає особистості як можливості, так і обмеження. Кожен вибір супроводжується переживаннями як щодо надбавь, так і щодо втрат. Так, в цьому прикладі, радість від творчих моментів професії поєднується з більшими ніж в інших професіях витратами часу, емоційних ресурсів та ін. Однак, свідомий вибір, внутрішня узгодженість у ціннісно-смысловій сфері особистості, якого потребує цей етап професійного самовизначення у безробітності, позбавляє цю ситуацію драматизму, жертвності, дає відчуття свободи вільного вибору перспективи власного життя.

Наведений приклад професійного консультування особистості, що втратила роботу, є свідченням того, що стійкі тенденції до збереження активності-пасивності, усвідомленості-неусвідомленості, про які йшла мова в

теоретичній частині цієї статті, можна пояснити тільки через особистісні особливості досліджуваних, сформовані ще до ситуації звільнення. Отже, можна говорити про наявність особистісних передумов ефективної чи не ефективної поведінки безробітних в ситуації втрати роботи та ролі цих передумов в самому факті звільнення працюючого. Якщо звільнення відбувається не через ліквідацію підприємства (тобто з об'єктивних причин), в переважній кількості випадків труднощі безробітних дорослих полягають у недостатності сформованості, чіткості та ієрархічності ціннісних структур самосвідомості, дефіцитарності рефлексивних механізмів та недостатньому репертуарі та якості поведінкових стратегій у професійній самореалізації.

На нашу думку, названі складові становлять певний дефіцитарний комплекс ціннісно-регулятивних механізмів у професійній самореалізації дорослих безробітних. Використання аксіологічно-орієнтованих стратегій психологічної допомоги безробітним, на нашу думку, дає можливість через рефлексивний аналіз змістовних складових самосвідомості особистості та сформованих у її досвіді суб'єктної активності вмінь саморегуляції, здійснити корекцію потенційно кризових стратегій в професійній самореалізації людини.

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с. 2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 3-17. 3. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К.: Наукова думка, 1988. – 144 с. 4. Климов Е. А. Психология профессионала труда / Е. А. Климов // Избранные психологические труды. – М.: Образование, 2003. – 345 с. 5. Осницкий А. К., Чуйкова Т. С. Саморегуляция активности субъекта в ситуации потери работы / А. К. Осницкий, Т. С. Чуйкова // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 92-104. 6. Пряхников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряхников. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, 1996. – 256 с. 7. Пряхников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Н. С. Пряхников, Е. Ю. Пряхникова. – М.: Академия, 2001. – 480 с. 8. Рубинштейн С. Л. Избранные философско-психологические труды: Основы онтологии, логики и психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: РАН, Ин-т психологии, 1997. – 463 с. 9. Смирнова О. П. Психологичні чинники готовності особистості безробітного до підприємницької діяльності / О. П. Смирнова // Психологія особистості безробітного. Матеріали IV-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 травня 2007 р.) / Відп. ред. О. В. Киричук. Упорядники: О. Киричук, В. Колесникова, І. Шелест, Л. Матвієнко, К. Мілютіна, О. Смирнова. – К.: Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 2007. – 304 с. – С. 24-32.

Надійшла до редколегії